

ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСОВИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Метою статті є окреслення системи кримінально-правових заходів, які можуть застосовуватися до неповнолітніх, визначення особливостей як каральних, так і тих, які позбавлені мети карати, кримінально-правових заходів в контексті їх застосування щодо неповнолітніх. Зроблено загальний висновок, що норми, які регламентують види, порядок застосування примусових кримінально-правових заходів щодо неповнолітніх потребують подальшого вдосконалення.

Ключові слова: кримінально-правові заходи, неповнолітні, примусові заходи, каральні заходи, покарання, судимість, примусові заходи виховного характеру, примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальна конфіскація.

The purpose of the article is outlining the system of criminal and legal measures that can be imposed on juveniles, determining characteristics of both punitive and non-punitive nature, criminal and legal measures within the context of their application to juveniles. The general conclusion that rules to regulate the kinds and the order of coercive measures application as to juveniles need further improvement is provided by the authors.

Keywords: criminal and legal measures, juveniles, coercive measures, punitive measures, punishment, conviction, coercive measures of educational nature, coercive measures of medical nature, compulsory treatment, special confiscation.

Целью статьи является определение системы уголовно-правовых мер, которые могут применяться к несовершеннолетним, определение особенностей как карательных, так и тех, которые лишены цели кары, уголовно-правовых мер в контексте их применения в отношении несовершеннолетних. Сделано общий вывод, что нормы, регламентирующие виды, порядок применения принудительных уголовно-правовых мер в отношении несовершеннолетних требуют дальнейшего совершенствования.

Ключевые слова: уголовно-правовые меры, несовершеннолетние, принудительные меры, карательные меры, наказание, судимость, принудительные меры воспитательного характера, принудительные меры медицинского характера, принудительное лечение, специальная конфискация.

Вступ. На сьогодні доведено, що ефективність кримінально-правового впливу полягає не лише у застосуванні покарання, а й в використанні інших кримінально-правових заходів, які на теперішній час набули ще більшого розширення, що спостерігаємо на прикладі останніх змін Кримінального кодексу України (далі – КК України). Втім, система заходів кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх потребує окремого вивчення й удосконалення, оскільки неповнолітні – особлива вразлива категорія осіб, які

вимагають суттєво інших заходів кримінально-правового впливу порівняно з дорослими.

В науці кримінального права питанням кримінально-правових заходів щодо неповнолітніх присвячено досить багато уваги. Слід відмітити монографічні та дисертаційні роботи таких вітчизняних науковців як Н.Л. Березовська, В.М. Бурдіа, Т.О. Гончар, Н.Я. Ковтун, Є.С. Назимко, О.О. Ямкова, які присвячені окремим проблемам кримінальної відповідальності неповнолітніх загалом, особливостям покарання для неповнолітніх зокрема, проблемним питанням примусових заходів виховного характеру. Втім, особливостям інших кримінально-правових заходів, які не передбачені окремим розділом КК України, а розпорочені по всьому кримінальному законі, але також входять до системи кримінально-правових заходів щодо неповнолітніх, приділено недостатньо уваги, тому тема є наразі є актуальною.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний кодекс України містить цілу низку як альтернативних покаранню, так і тих, які можуть застосовуватися разом з покаранням примусових кримінально-правових заходів впливу на неповнолітніх. Особливості деяких з них, як примусових (покарання, судимість, примусові заходи виховного характеру), так і заохочувальних (звільнення від покарання з випробуванням, у зв'язку з закінченням строків давності, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання), передбачені в окремому розділі XV Загальної частини КК України «Особливості кримінальної відповідальності та покарання», усі інші примусові заходи, які можливо застосовувати до неповнолітніх, містяться в кримінально-правових нормах загального характеру, втім їх застосування стосовно неповнолітніх має свої особливості.

До систематизації кримінально-правових заходів зверталось багато науковців, зокрема, І.І. Митрофанов, О.В. Козаченко, М.І. Хавронюк, А.М. Яценко та ін. Не вдаючись детально до підходів щодо систематизації кримінально-правових заходів, опираючись на позицію представника одеської правової школи професора О.В. Козаченка [5, с. 38-39], усі кримінально-правові заходи поділяємо на два самостійні види: примусові та заохочувальні, яким притаманні два способи правового впливу: примус і заохочення, особливість поєднання яких утворює унікальність правового впливу, який здійснюється в процесі застосування того або іншого кримінально-правового заходу.

У свою чергу примусові кримінально-правові заходи можна поділити на дві самостійні групи: каральні, тобто такі, застосування яких має на меті здійснити каральний вплив на правопорушника – каральні кримінально-правові заходи, і такі, які позбавлені мети карати – інші кримінально-правові заходи

примусового характеру. До каральних кримінально-правових заходів слід віднести: покарання, під яким розуміють особливий вид державного примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК України); судимість, як певний правовий стан особи, який виникає внаслідок її засудження за вчиненій злочин. До інших кримінально-правових заходів, позбавлених мети кари, і які переслідують інші цілі (перевиховання, медична допомога, позбавлення можливості користуватися вигодами, отриманими злочинним шляхом, усунення наслідків кримінального правопорушення тощо) слід віднести: примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальні кримінально-правові заходи, примусові заходи виховного характеру, компенсаційні заходи, обмежувальні заходи, заходи кримінально-правового характеру до юридичних осіб. Останні два не відносяться до теми даного дослідження, оскільки, по-перше, законом чітко визначено неможливість застосування до неповнолітніх обмежувальних заходів (ч. 2 ст. 91-1 КК України), по-друге, неповнолітні – фізичні особи, тому поза контекстом дослідження залишаються кримінально-правові заходи щодо юридичних осіб.

Таким чином, до примусових заходів, що можуть застосовуватись до неповнолітніх, крім тих, які зосереджені в окремому розділі Загальної частини КК України «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» (покарання, судимість, примусові заходи виховного характеру), належать й інші (це примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальні кримінально-правові заходи, компенсаційні заходи), при застосуванні яких слід також враховувати неповнолітній вік особи, яка вчинила кримінальне правопорушення чи об'єктивно протиправне діяння.

Аналіз особливостей, які встановив законодавець щодо системи та призначення окремих видів *покарань* неповнолітнім, дає підстави вважати, що застосування деяких із них обумовлює дискусії серед науковців та проблеми під час правозастосовної практики. З'ясування особливостей у вигляді обмежень чи додаткових обставин, що підлягають установленню, значно звужує перелік покарань із запропонованої законодавцем системи, які може застосувати суд щодо неповнолітніх. Серед таких обмежень та обставин можна виділити: вікові обмеження у застосуванні громадських робіт, виправних робіт та арешту; додаткові обставини, які повинен дослідити суд під час призначення покарання: наявність самостійного доходу, власних коштів або іншого майна, на яке може бути звернено стягнення (при застосуванні штрафу) чи наявність офіційного місця праці (при застосуванні виправних робіт); обмеження щодо

застосування позбавлення волі особам, які вперше вчинили злочин невеликої тяжкості.

Такі законодавчі обмеження (крім останнього) у процесі застосування інституту покарань щодо неповнолітніх зумовлюють протилежні правові наслідки. Неповнолітні опиняються у менш сприятливих умовах порівняно з дорослими, що вчинили такі самі злочини.

Аналіз статистичних даних дозволяє стверджувати, що сучасна вітчизняна кримінальна-правова політика щодо неповнолітніх є більш каральною ніж виховною, такий висновок вбачається із статистичних даних. Так, у 2017 році позбавлення волі на певний строк місцеві загальні суди застосували до 416 (в 2016 р. – до 495) неповнолітніх осіб; громадські роботи призначено 197 (в 2016 р. – 287) неповнолітнім особам; штраф накладено на 351 (в 2016 р. – 316) неповнолітнього; арешт застосовано до 18 (в 2016 р. – 33) підлітків. А примусові заходи виховного характеру застосовано всього лише до 347 (в 2016 р. – 401) неповнолітніх, що на 13,5 % менше, ніж у 2016 році [1]. Як бачимо, за два аналізовані періоди майже у 3 рази більше застосовується покарання порівняно з примусовими заходами виховного характеру. У 2019 р. 283 неповнолітніх осіб засуджено до позбавлення волі, 12 – до арешту, 123 – до громадських робіт, 402 – до штрафу, 124 – інших видів покарань, а примусові заходи виховного характеру застосовано до 443 осіб [3]. Такі дані також вказують на те, що вищезгадані примусові заходи (покарання та виховного характеру) потребують реформування. Адже законодавець встановлює обмежений перелік покарань, порівняно з тими, які може бути застосовано до повнолітніх осіб, більшість із них, такі як арешт, виправні роботи, громадські роботи, можуть призначатися неповнолітнім особам, які вчинили злочини, лише з 16 років. Більш того, з статистичних даних бачимо, що виправні роботи взагалі за останні роки не застосовуються. Саме тому практично завжди єдиним видом покарання, яке суд може призначити неповнолітньому, залишається позбавлення волі.

Такий примусовий каральний захід як *судимість* щодо неповнолітніх має свої особливості. Судимість у осіб, які вчинили злочин до досягнення 18-річного віку, погашається відповідно до положень, визначених у ст. 108 КК України. Для таких осіб встановлено значно коротші строки погашення судимості, ніж для дорослих. Втім, напевно чи можна говорити про ефективність особливостей строків погашення та зняття судимості, оскільки досить велика кількість неповнолітніх (60 – у 2019 р.) [3] вчинили знову злочин після погашення чи зняття судимості, і аж 231 (у 2019 р.) неповнолітні особи вчинили

злочин при наявності незнятої чи непогашеної судимості, що ще раз підтверджує неефективність впливу покарання на неповнолітніх.

До системи кримінально-правових заходів також входять ті, яким не притаманна каральна мета, однак вони є досить важливими у комплексному кримінально-правовому впливові на осіб, які вчинили злочин у неповнолітньому віці.

Система *примусових заходів виховного характеру*, визначених у ч. 2 ст. 105 КК України обумовлює безліч суперечностей і запитань щодо її доцільності, ефективності та можливості застосування. Детальної законодавчої регламентації потребують умови і порядок застосування примусових заходів виховного характеру щодо осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Досліджуючи примусові заходи виховного характеру за чинним КК, можна простежити непослідовність законодавця: з одного боку, ним установлені різні підстави для застосування примусових заходів виховного характеру (при звільненні від кримінальної відповідальності, при звільненні від покарання, при недосягненні віку кримінальної відповідальності), з іншого – ці заходи є однаковими в усіх перерахованих випадках. Тому вважаємо, що під час звільнення від кримінальної відповідальності до неповнолітнього повинні застосовуватись інші заходи впливу, ніж у випадку, коли він звільняється від покарання. Таку ж позицію висловлював В.М. Бурдін [2]. І, звичайно, інші заходи впливу необхідно застосовувати до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності. До цієї категорії осіб має застосовуватись не звільнення, а виключення кримінальної відповідальності, на нашу думку, ці особи взагалі мають бути виведені з кримінально-правового поля впливу.

Як зазначалося вище, певні особливості при застосуванні до неповнолітніх мають і деякі інші некаральні примусові заходи, які не передбачені розділом XV Загальної частини КК України.

Примусові заходи медичного характеру, під якими відповідно до ст. 92 КК розуміється надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, в спеціальний лікувальний заклад із метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь. КК визначено і види примусових заходів медичного характеру. Очевидно, що примусові заходи медичного характеру можуть застосовуватись і до неповнолітніх осіб, оскільки відповідно до закону України «Про психіатричну допомогу» надання амбулаторної допомоги та госпіталізація до

психіатричного закладу не забороняється неповнолітнім, визначається лише їх спеціальний порядок до неповнолітніх (ст. 12, 13) [7]. Неповнолітні направляються до психіатричних закладів зі звичайним або посиленним наглядом, при цьому застосовуються заходи щодо можливого продовження ними навчання та професійної підготовки. У психіатричні заклади з суворим наглядом неповнолітні, які не досягли 16-літнього віку, не направляються [4].

Направлення засудженого на *примусове лікування* не є покаранням, воно призначається судом поряд з останнім і не повинно впливати на його суворість. Примусове лікування може бути реалізовано судом за певних умов, а саме: 1) медичний висновок про наявність у суб'єкта злочину хвороби, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб; 2) застосування до особи за вчинення нею злочин певного виду покарання. Отже, примусове лікування не пов'язане з віком, відповідно, воно може бути застосоване й до неповнолітніх, яким призначене покарання за вчинення злочину і які мають захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Разом з тим в п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» [6] щодо такого примусового заходу виховного характеру як обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього (п. 2 ч. 2 ст. 105 КК) роз'яснюється, що крім іншого, він передбачає покладення обов'язку пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів). Однак, до кримінально-правового заходу, визначеного КК як примусове лікування, зазначений захід впливу на неповнолітнього не належить. Він залишається примусовим заходом виховного характеру.

До спеціальних кримінально-правових заходів належить *спеціальна конфіскація* (ст. 96-1 КК) і *позбавлення права керувати транспортними засобами* (ст. 286 КК). Оскільки спеціальна конфіскація застосовується і у разі, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, або неосудністю, або звільняється від кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 96-2 КК), зрозуміло, що, як і примусові заходи виховного характеру, за наявності відповідних підстав спеціальна конфіскація може застосовуватися не лише до неповнолітніх осіб, що досягли віку кримінальної відповідальності, але й тих, що такого віку не досягли.

Стосовно позбавлення права керувати транспортними засобами, то відповідальність за вчинення злочину, передбачається з 16 років. З цього ж віку особі може надаватися право на керування транспортними засобами, але лише

категорії А1, А (мопеди, моторолери, мотоцикли). Отже, позбавлення спеціального права може застосовуватися до осіб з 16 років за умови вчинення злочину, передбаченого ст. 286 КК, і наявності права керувати транспортними засобами категорії А та А1.

Підставами для застосування *компенсаційних кримінально-правових заходів* діючим законодавством визначається вчинення злочину або іншого протиправного діяння. Стосовно неповнолітніх зазначимо, що КК України чітко передбачений один з компенсаційних заходів (хоча й серед переліку примусових заходів виховного характеру): це покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяних майнових збитків (п. 4 ч. 2. ст. 105 КК). Згідно із положеннями Цивільного кодексу України, неповнолітня особа у віці від 14 до 18 років відповідає за завдану нею шкоду самотійно на загальних підставах (ст. 1179 ЦК України). Не забороняє залучати до праці осіб до 14 років, а отже і мати власний заробіток, і Кодекс законів про працю. Однак, КК України дозволяє застосовувати примусовий захід у виді відшкодування майнових збитків тільки щодо осіб, які досягли 15-річного віку. Така позиція законодавця, на наш погляд, видається незрозумілою.

Висновки. Отже, систему примусових кримінально-правових заходів, що можуть застосовуватись до неповнолітніх, становлять не лише покарання, судимість, примусові заходи виховного характеру, чітко регламентовані в розділі XV Загальної частини КК України, а й такі заходи, як примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальні кримінально-правові заходи, компенсаційні заходи, які мають особливості застосування, зважаючи на неповнолітній вік осіб. Водночас констатуємо, що норми, які регламентують порядок застосування примусових кримінально-правових заходів до неповнолітніх потребують подальшого вивчення і вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аналіз стану здійснення судочинства судами кримінальної юрисдикції у 2017 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Analiz_krum_sud_2017.pdf (дата звернення: 14.04.2020)
2. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. К.: Атіка, 2004. 240 с.
3. Звіт про неповнолітніх засуджених за 2019 рік / Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019 (дата звернення: 14.04.2020)
4. Інструкція про порядок застосування примусових заходів медичного характеру до осіб з психічними розладами, які скоїли суспільно небезпечні діяння, затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я від 08.10.2001 р. № 397. URL: <http://uazakon.com/document/spart24/inx24150.htm> (дата звернення: 14.04.2020)

5. Кримінально-правові заходи в Україні: підручник / за ред. професора О.В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2015. 216 с.

6. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. №2 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06> (дата звернення: 14.04.2020)

7. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 14.04.2020)